

اولین سرشماری جمعیت تهران

از جمعیت تهران از سال ۱۰۵۶ شمسی اطلاعات پراکنده‌ای در دست است. اما اولین سرشماری این شهر در سال ۱۲۲۳ شمسی، در زمان ناصرالدین شاه، در دوره‌ای که اعتضاد السلطنه وزارت علوم و معارف را به عهده داشت، به وسیله مهندس عبدالغفار، معلم ریاضی دارالفنون، انجام شد. تهران در آن زمان از شمال به حدود خیابان سپه فعلی، از مشرق به خیابان سیروس، از جنوب به حدود خیابان سولوی، و از مغرب به حدود و حواشی خیابان شاهپور کنونی محدود بود. مساحت تهران تقریباً پنج کیلومتر مربع بود که این مساحت در مقابل وسعت کنونی بسیار ناچیز است. در سرشماری تهران تقریباً هیچکدام از تعاریفی که در آن موقع در جهان غرب در زمینه بررسیهای آماری و جمعیتی مورد قبول بود (مثل سن، شغل، وضع زناشویی، سواد، و...) به کار نرفته است.

مدت سرشماری دو ماه بوده است که این خود از دقت شمارش می‌کاهد زیرا اسکان بیش شماری در سرشماریهای بیش از ۲۰ روز، اگرچه از نوع «دژوره» باشند، وجود دارد. شهر به پنج محله تقسیم شده بود و در این تقسیم بندی، بطوریکه ملاحظه می‌شود، ضابطه «محله» مورد نظر بوده است نه سلاک ناحیه، که امروز در آمارگیری شهرها مورد عمل است. در اولین سرشماری تهران این تفوق «محله» و تقسیمات محله‌ای به چشم می‌خورد. اتفاقاً، این نوع تقسیم بندی خیلی بیشتر قابل توصیه است، زیرا در این طریقه تقسیم بندی مجموعه‌های کم و بیش متجانسی از حیث نحوه معیشت و ارزشهای اجتماعی و سن در نظر گرفته می‌شود، در حالیکه امروزه در بیشتر سرشماریها سلاک تقسیم شهر خیابانهای مستقیم و طولیل است که ممکن است ساکنین دو طرف آن یا دو انتهای آن نسبت به هم کاملاً بیگانه باشند.

محله‌های پنجگانه سرشماری عبارت بوده است از ارك، عودلاجان، چالمیدان، سنگلج، و بازار. در هریک از پنج محله جمعیت به گروههای شغلی، اجتماعی، و سنی، به ترتیب ذیل، همانطور که در نتایج سرشماری ذکر شده، تقسیم گردیده است:

- ۱) تعداد اشخاص صاحبخانه؛
  - ۲) عده اشخاص اجاره نشین از صغیر و کبیر؛
  - ۳) عده مردان بزرگ از سیاه و سفید؛
  - ۴) عده زنان بزرگ از سیاه و سفید؛
  - ۵) عده اطفال شیرخوار تا پنجساله از ذکور و اناث؛
  - ۶) عده جوانانی که ۵ تا ۱۵ سال دارند؛
  - ۷) تعداد خواجه و غلام سیاه؛
  - ۸) تعداد کنیز سیاه؛
  - ۹) تعداد دایه و خدمتکار و گیس سفید؛
  - ۱۰) تعداد نوکرهای مردم؛
  - ۱۱) تعداد بیوت؛
  - ۱۲) تعداد قاجار از صغیر و کبیر؛
  - ۱۳) تعداد اشخاصی که تهرانی الاصل هستند و یا در تهران متولد شده‌اند؛
  - ۱۴) تعداد اشخاصی اصفهانی؛
  - ۱۵) تعداد اشخاص آذربایجانی؛
  - ۱۶) تعداد طلابی که در مدرسه‌ها متوقف میباشند؛
  - ۱۷) اشخاصی که در تابستان به بیلاق می‌روند؛
  - ۱۸) تعداد اشخاص ناقص الاعضاء مثل کور و عاجز و مفلوح؛
  - ۱۹) تعداد زرتشتیان؛
  - ۲۰) تعداد ارامنه؛
  - ۲۱) تعداد فرنگیهای مقیم تهران؛
  - ۲۲) تعداد یهودیان و تعداد بیوت آنها؛
- علاوه بر جمعیت آماری از بعضی از تأسیسات شهری آن زمان نیز در این سرشماری آمده است . بدین ترتیب :
- ۱) تعداد دکانهای خبازی؛
  - ۲) تعداد مساجد؛
  - ۳) تعداد مدارس؛
  - ۴) تعداد تکایا؛
  - ۵) تعداد حماسهای عمومی؛
  - ۶) تعداد کاروانسراهای تجارتنی و غیرتجارتی؛
  - ۷) تعداد یخچالها؛

۸) تعداد دستگاههای کوره پزی؛

۹) تعداد اصطبلهای خاص.

از این سرشماری نمی‌توان به دقت حد و رسم طبقات مختلف جمعیت را بیرون کشید. اما تا حد امکان سعی می‌کنیم براساس اصول سرشماریهای اسروزی آن را طبقه بندی کنیم. از کل جمعیت تهران، که ۱۵۵،۷۳۶ نفر برآورد شده، تعداد ۸۴۸ نفر لشکری بوده‌اند که معادل ۴/۵ درصد از کل جمعیت می‌شود. درجات و طبقات لشکری که در نتایج سرشماری ذکر شده، عبارتست از: سرباز، غلام، پیشخدمت، غلام حاضر در رکاب مبارک، توپچی، سواره نظام، سزقانچی (سوزیکچی)، و بالاخره، غلام مخصوص.

مسکن و مالکیت

در کل جمعیت غیر سپاهی، که ۱۴۷،۲۵۶ نفر برآورد شده، تعداد ۱۰۱،۸۹۳ نفر ساکن خانه‌های ملکی و بقیه (۴۵،۳۶۳ نفر) ساکن خانه‌های اجاره‌ای بوده‌اند. چون در آمار سرشماری تعداد خانوارهای ساکن در خانه‌های ملکی و اجاره‌ای ذکر نشده نمی‌توان تعداد مالکین و اجاره نشینان را تعیین کرد. لیکن اگر تعداد افراد را در خانوارهای صاحب خانه و اجاره نشین مساوی فرض کنیم، می‌توان نسبتهای زیر را به دست آورد:

خانوارهای صاحب خانه	۹/۲ درصد
» » اجاره نشین	۳۰/۸ درصد
کل خانوارها	۱۰۰/۰ درصد

موضوع قابل توجه آنکه، معمولاً در شهرهای مهاجرپذیر درصد خانه‌های اجاره‌ای - بیش از خانه‌های ملکی است، در صورتیکه تهران در آن زمان، با آنکه دارای تعداد زیادی مهاجر (بیش از تهرانی‌ها) بوده، باز میزان مالکیت بیش از میزان اجاره نشینی بوده است. این امر نشان می‌دهد که مسئله مسکن برای مهاجرین تازه وارد به تهران دشوار نبوده و، اصولاً، چون این شهر به تازگی به عنوان پایتخت انتخاب شده بوده است، تا زمان سرشماری مورد بحث هنوز به میزان قابل توجهی ظرفیت مهاجر پذیری داشته است.

تعداد خانه‌ها (بیوت) ۹۵۸۰ باب ذکر شده که، بدین ترتیب، در هر خانه حدود ۱۵ نفر ساکن بوده‌اند. این تعداد، در مقایسه با تعداد نفقات در خانه‌های اسروز، مؤید وجود خانواده وسیع در تهران آن زمان است. جدول ذیل درصد مالکیت و تعداد متوسط نفر در خانه را برای محلات مختلف تهران به دست می‌دهد:

تعداد متوسط نفر در خانه	درصد مالکیت	محلّه
۱۵	۷۲/۶	۱- ارك
۱۴	۷۹/۸	۲- عودلاجان
۱۴	۵۱/۸	۳- چالمیدان
۱۵	۷۶/۵	۴- سنگلج
۱۷	۷۰/۰	۵- بازار
۱۶	۶۶/۶	۶- محلات خارج شهر

توزیع مکانی جمعیت

پنج محلّه تهران و محلات خارج از شهر بر روی هم ۱۴۷۲۵۶ نفر جمعیت داشته که توزیع جغرافیایی آن بر حسب محلّه به قرار زیر بوده است :

درصد	جمعیت	محلّه
۲	۳۰۰۱۴	ارک
۲۶	۳۶۴۹۵	عودلاجان
۲۳	۳۴۵۴۷	چالمیدان
۲۰	۲۹۶۷۳	سنگلج
۱۸	۲۶۶۷۴	بازار
۱۱	۱۶۲۸۵۳	محلات خارج شهر
۱۰۰	۱۴۷۲۵۶	کل شهر

ارک محلّه اداری و دولتی تهران بوده و ، چنانکه ملاحظه می شود ، نسبت به سایر محلات جمعیت زیادی نداشته است . پرجمعیت ترین محلات عودلاجان بوده و این انبوهی جمعیت و قدمت مساکن و معابر این محلّه هنوز دامنگیر شهر تهران است و سالهاست که صحبت از نوسازی عودلاجان و محلّه عربهاست . براساس آمارگیری سال ۱۳۳۹ اداره کل آمار عمومی ، در هرخانه این محلّه بطور متوسط ۱۳/۷ نفر زیست می کرده اند و ، بطوریکه ذکر شد ، در اولین سرشماری تهران این رقم در محلّه عودلاجان ۱۴ نفر بوده است .

مهاجرت

نزدیک به سه چهارم جمعیت تهران را مهاجران تشکیل می داده اند و فقط ۲۶/۶ درصد از جمعیت شهر تهرانی الاصل یا زاده تهران بوده اند . این نسبت در شرایط آن زمان تهران طبیعی به نظر می رسد زیرا این شهر به نازگی به عنوان پایتخت انتخاب شده بوده و در آن اوان درحال نضج گرفتن و جذب جمعیت از سایر نقاط بوده است . در توجیه این مطلب کافی

است بدانیم که تهران هنگام برگزیده شدن به عنوان پایتخت جمعیتی بین ۱۵۰۰۰۰ تا ۲۰۰۰۰۰ داشته و در حدود نیم قرن قبل از تاریخ سرشماری، یعنی در سال ۱۱۹۶ شمسی، تخمیناً ۶۵۰۰۰ نفر جمعیت داشته است. در سالهای بعد نیز تا به امروز جمعیت تهران اکثراً به میزانی خیلی بیشتر از میزان افزایش طبیعی رشد داشته است. در این مورد به جدول توجه می‌دهیم.

سال شمسی	جمعیت تهران	میزان افزایش مطلق جمعیت نسبت به تاریخ قبل
۱۳۰۲	۲۱۰۶۰۰۰	—
۱۳۱۸	۵۴۰۶۰۰۰	۶۱ در هزار در سال
۱۳۲۱	۶۹۹۶۰۰۰	» » » ۸۸
۱۳۲۵	۸۸۰۶۰۰۰	» » » ۵۹
۱۳۲۹	۹۸۹۶۰۰۰	» » » ۲۸
۱۳۳۵	۱۶۵۱۲۶۰۰۰	» » » ۷۳
۱۳۳۸	۱۶۷۰۶۶۰۰۰	» » » ۴۳
۱۳۴۲	۲۳۳۱۷۶۰۰۰	» » » ۸۰
۱۳۴۵	۲۶۷۰۰۶۰۰۰	» » » ۶۰

در اولین سرشماری تهران از اشخاصی که زاده تهران نبوده اند فقط از اصفهانیه‌ها و آذربایجانیه‌ها ذکری به بیان آمده و از بقیه تحت عنوان متفرقه یاد شده است. در شرح ارقام می‌گویید «... بقیه که ۸۷،۸۴۷ نفر میباشند متفرقه‌اند، مثل کاشانی و شیرازی و عراقی و غیره. ولی بیشتر از اهل کاشانند.»

جالب آنکه، در توزیع جمعیت برحسب زادگاه عنوان «قاجار» بطور مستقل ذکر گردیده است. جدول زیر جمعیت تهران را در اولین سرشماری به تفکیک زادگاه (آنطور که در نتایج سرشماری آمده است)، نشان می‌دهد:

قاجار	۲۶۰۰۸	نفر	۱/۳	درصد
تهرانی	۳۹۶۲۴۵	»	۲۶/۶	»
اصفهانیه	۹۶۹۵۵	»	۶/۷	»
آذربایجانیه	۸۶۲۰۱	»	۵/۵	»
متفرقه	۸۷۸۴۷	»	۵۹/۶	»
کل	۱۴۷۶۲۵۶	»	۱۰۰/۰	»

توزیع جمعیت بر حسب جنس و سن

تنها اطلاعاتی که در این سرشماری از توزیع جمعیت تهران بر حسب سن و جنس داده شده جدول ذیل است :

۵۳'۹۷۲	مردان بزرگ
۵۲'۳۹۰	زنان بزرگ
۲۱'۶۲۵	اطفال
۱۹'۲۶۹	جوانان
۱۴۷'۲۵۶	کل جمعیت

لیکن در شرح و تفسیر این چهار دسته جمعیت اشاره می‌شود که مقصود از اطفال یعنی اطفال شیرخوار تا پنجسال و منظور از جوانان یعنی ۵ تا ۱۰ ساله‌ها و مردان و زنان بزرگ کسانی هستند که از ۱۰ سال بیشتر دارند. بدین نحو، می‌توان جسدول زیر را از اطلاعات فوق تنظیم نمود :

سن	مردان	زنان	دوجنس	%	نسبت جنسی
۴-۰	-	-	۲۱'۶۲۵	۱۴/۶	-
۵-۱۴	-	-	۱۹'۲۶۹	۱۳/۰	-
۱۵ و بیشتر	۵۳'۹۷۲	۵۲'۳۹۰	۱۰۶'۳۶۲	۷۲/۴	۱/۰۳
کل	-	-	۱۴۷'۲۵۶	۱۰۰/۰	-

وضع غیر عادی این ارقام به این علت است که درصد کمتر از ۱۰ ساله‌ها ۲۷/۶ است و این امر غیر قابل قبول است. زیرا بنا بر قواعد و اصول جمعیت‌شناسی این میزان لااقل باید ۴ درصد باشد. علت این امر را می‌توان کم شماری از افراد کمتر از ۱۰ سال دانست. اگر شمارش افراد ۱۰ ساله و بیشتر را درست فرض کنیم، با اصلاح تعداد افراد کمتر از ۱۰ سال (که در این صورت تعداد واقعی آنان بایستی اقلاً ۵۹۲۹۶ باشد) جمعیت تهران در آن تاریخ سیباید ۱۶۵۶۵۸ نفر بوده باشد. در مورد تعداد مردان و زنان ۱۰ ساله و بیشتر، نسبت آنان به یکدیگر درست به نظر می‌رسد زیرا در مقابل صد زن ۱۰۳ مرد در این گروه سنی وجود داشته‌است.

پیروان ادیان مختلف

در اولین سرشماری تهران، پیروان ادیان مختلف به ترتیب ذیل گزارش شده‌اند :

۱۲۳	زردشتیان
۱۳۰	فرنگی
۱۴۰۰۶	مسیحی
۱۴۵۷۸	یهودی

ظاهراً علت جدا کردن فرنگی‌ها از مسیحی‌ها این بوده است که مقصود از فرنگی‌ها مسیحیانی هستند که تبعه ایران نبوده‌اند. بنابر آمار فوق، بزرگترین اقلیت دینی آن زمان تهران یهودیها بوده‌اند که اکثراً در محله عودلاجان مسکن داشته‌اند.

موقعیت شغلی و اجتماعی

ملاکهای طبقه بندی افراد از لحاظ موقعیت شغلی و اجتماعی بویچوجه با ملاکهای سرشماریهای اسروزی شبیه نیست و تنها ملاکی که ظاهراً مورد توجه قرار گرفته درجه و میزان « حیثیت و مقام » اجتماعی و خانوادگی بوده است. به این ترتیب:

۴۲۶۴۸	آقایان و کسبه
۷۵۶	غلام سیاه
۱۰۰۵۶۸	نوکر
۴۶۰۶۳	زنان محترمه
۲۶۵۲۵	کنیز سیاه
۳۴۸۰۲	خدمتکار

تأسیسات شهری و اماکن عمومی

فهرست تأسیسات شهری و اماکن عمومی تهران در سال ۱۲۶۳ شمسی، یعنی ۸۵ سال قبل، تا حدود زیادی نماینده طرز معیشت مردم آن زمان است. مثلاً، برای هر ۱۳۱۳ نفر شخص بالغ یک مسجد و یا تکیه وجود داشته که خود نماینده اجرای فرایض مذهبی به سبزی قابل توجه است.

بطور کلی، اماکن عمومی و تأسیسات تهران قدیم مربوط به مذهب و مدرسه، تغذیه، بهداشت، و کسب و تجارت است. شگفت آنکه، خانه‌های یهودیان جزو اماکن عمومی به حساب آمده است. فهرست ذیل اماکن عمومی و تأسیسات شهری تهران را براساس سرشماری ۱۲۶۳ نشان می‌دهد:

باب	۴۷	۱- مساجد
»	۳۵	۲- مدارس
»	۳۴	۳- تکایا
»	۱۷۰	۴- خبازی
»	۱۹۰	۵- حمامهای عمومی
»	۱۳۰	۶- کاروانسرا
»	۲۰	۷- یخچال
»	۷۰	۸- کوره پزی
»	۲۷۷	۹- اصطبل
»	۱۶۰	۱۰- خانه های یهودیان

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی